

Waarom bestaat Nederland eigenlijk nog?

NEDERLAND-DUIZSLAND: ECONOMISCHE INTEGRATIE EN POLITIEKE CONSEQUENTIES 1860-2000

Hein A.M. Klemann

"Zóó blind is ons Hollandsch volk niet, dat het niet inziet dat thans Deutschland geheel en al door Pruisen overvleugeld wordt. En [...] dat Pruisen een staat is die door roof van alle kanten is te-zamen gebracht," aldus de Utrechtse hoogleraar Quack in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een maand na de Duitse eenwording van 1871. Uit Duitsland kwamen in die jaren geluiden die de indruk wekten dat Berlijn ook expansie ten koste van Nederland overwoog. Zo liet de Pruisische koning, dezelfde die in 1871 de keizerskroon verwierf, zich in 1869 bij een bezoek aan het kortelings geannexeerde Hannover tegenover de Groningse Commissaris des Konings ontvallen dat Berlijn geen plannen koesterde ook Nederland te onderwerpen en onthulde Napoleon III dat Bismarck hem enige jaren eerder had benaderd met de vraag wat hij ervan zou vinden als Berlijn Holland zou inlijven. Ten slotte wilden de geruchten dat beide heren – en daarmee de Franse en de Pruisische regering – overleg hadden gepleegd over het opdelen der Lage Landen. Bismarck deed dit echter af als *'lächerliche Märchen'* (Quack (1977) 181 e.v.; Doedens (1973) 18 en 91-92; Bismarck (1905) 12).

In de jaren van de Duitse *Reichseinigung* (1862-1871) nemen Van Zanden e.a. hier te lande het begin waar van industrialisatie en moderne groei. Behalve de spoorwegaanleg was het afschaffen van institutionele belemmeringen, zoals de heffingen bij stadspoort, daar de oorzaak van. Aan de regionale versnippering kwam een eind, de markt kreeg een kans en er ontstond een nationale economie (Van Zanden e.a. (2000) 218). Ook de Duitse industrie maakte een groeispurt door. Aangezien de industrie veelal bij steenkolenlagen ontstond, vestigde Duitslands belangrijkste industriële centrum, het Ruhrgebied, zich aan

de grens van het zich formerende Rijk. Aan- en afvoerroutes en uitlopers kwamen daardoor als vanzelf over die grens terecht. Vandaar de vraag of de Nederlandse groei meer was dan een afgeleide van die in het Ruhrgebied dat zich vlak over de grens ontwikkelde tot het hart van industrieel Europa? Kwam er een nationale economie tot stand of nam Nederland, toen de Duitse staten opgingen in het Keizerrijk economisch deel aan dat integratieproces? Zo ja, hoe kon het land zich dan blijvend onttrekken aan de politieke integratie die daarmee gepaard ging. Met andere woorden: waarom bestaat Nederland eigenlijk nog?

1 Vraagstelling

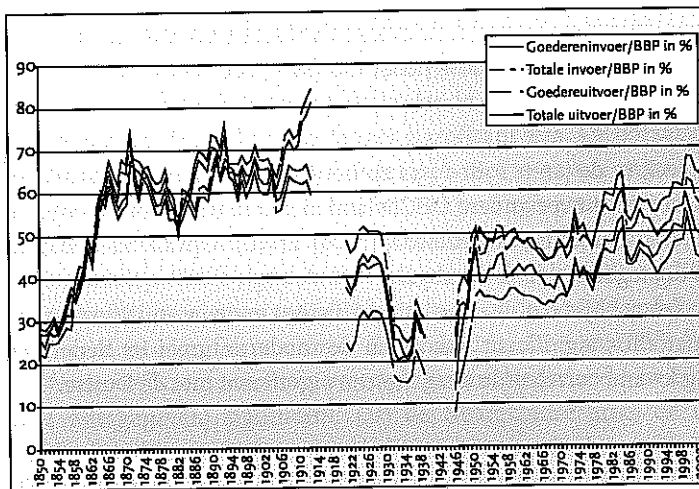
De politieke relaties tussen de beide landen zijn veelvuldig onderzocht; de economische zijn stiefmoederlijker behandeld. Natuurlijk vermeldt eenieder die over de Duits-Nederlandse relaties schrijft dat ook economische contacten van grote betekenis waren. Meestal blijft in het midden hoe groot. Niettemin lijkt inzicht in die relaties noodzakelijk om de politieke verhoudingen te begrijpen. Met de constatering dat economische contacten politieke betekenis hebben, is nog niets gezegd over de aard van de relatie tussen het economische en het politieke. Er bestaat evenwel een aanzienlijke literatuur over de politieke gevolgen van economische interdependentie, hier gedefinieerd als wederzijds profijtelijke economische relaties (Waltz (1970) 205-207). Volgens liberale interdependentietheorieën zouden zulke relaties politieke veiligheid garanderen en er is inderdaad enig bewijs dat nauw economisch contact de vrede bevordert (Mansfield en Pollins (2001) 834-854). Nederland en Duitsland hebben al anderhalve eeuw intensief economisch contact, terwijl de politieke relaties lang door spanningen werden getekend. Desondanks zijn de economische relaties zelden systematisch vergeleken met de politieke contacten. Daarom dat hier om te beginnen de vraag wordt gesteld hoezeer de economie met de Duitse verweven raakte en wat de intensiteit was van die economische contacten, om daarna de politieke relaties daar tegenaan te zetten.

2 De economische relaties met Duitsland

In 1995 constateerde Krugman dat in zes landen – waaronder Nederland – de export hoger was dan vijftig procent van het bbp. Hij

sprak van *Supertrading Economies* en achtte ze een typisch laat twintigste-eeuws verschijnsel. Wel was de mate van internationale economische verwevenheid aan het eind van de twintigste eeuw globaal slechts marginaal groter dan in 1913, maar pas in de jaren '90 neemt hij voor het eerst landen waar, waarvoor handel zo belangrijk was (Krugman (1995) 330-335). Toch was Nederland volgens Krugmans definitie al vanaf 1864 een superhandelsland. Als Van Zanden e.a. het begin van moderne groei en een nationale economie traceren, gaat die economie feitelijk alweer op in zijn omgeving. Zij was geen min of meer zelfstandige eenheid, maar slechts een deel van een groter geheel (Brady (1943) 114-116). Pas in 1914, met de wereldoorlog, zakte de handel weer in, om eerst vanaf de jaren '60 te herleven (grafiek 1).

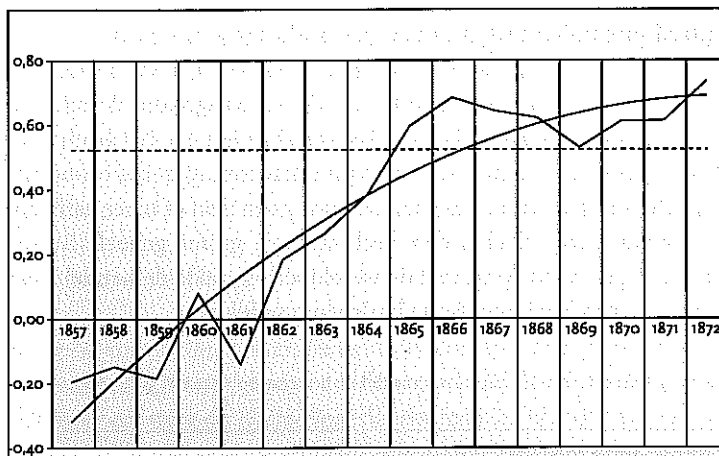
Grafiek 1: Goederen- en dienstenhandel in procenten van het BBP, 1850-2000

Bronnen: Smits, Horlings, Van Zanden (2000); CBS (2001); CBS, *Statline*;
eigen berekeningen

Nu is geconstateerd dat Nederland van 1864-1913 een superhandelsland was, luidt de vraag of negentiende-eeuwse Duitse ontwikkelingen dit bewerkstelligden. Handelscijfers geven hierover geen uitsluitsel. Niet alleen valt het dienstenverkeer niet uit te splitsen, ook ontbreken cijfers over financiële relaties en DFI's. Vandaar dat Van Paridon de correlatiecoëfficiënt tussen de groei van het bbp in beide landen als maat nam.

Grafiek 2: Correlatie tussen de groei van het netto nationaal product in Nederland en Duitsland. Aangegeven jaar midden van een periode van 11 jaar, 1857-1872

Bronnen: Smits, Horlings, Van Zanden (2000); CBS (2001); CBS, *Statline*; Carsten, B. Wolff (2005); eigen berekeningen.¹

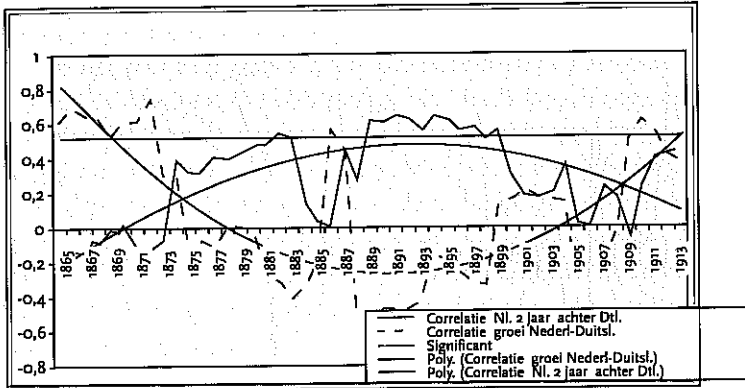
Deze bleek in de jaren 1981-1992 zo hoog dat afgezien van Canada en de USA er geen twee andere OECD-landen waren waarvoor dit cijfer zo'n niveau bereikte (Van Paridon (1993) 27-30). Opvallend is dat dit ook in de negentiende eeuw al gold.

Uit grafiek 2 blijkt dat de correlatiecoëfficiënt in de jaren 1860 toenam en vanaf 1865 significant was. Toen de moderne groei in Nederland opgang kwam, correleerde deze meteen significant met de Duitse.²

1 De reeks betreft een serie punten die telkens de uitkomst weergeven van de correlatiecoëfficiënt r in een periode van elf jaar. Elke punt staat aangegeven bij het middenjaar van die periode. De horizontale lijn staat op de hoogte $r = 0,521$. Bij een r boven die lijn is bij een reeks waarbij elf paren worden vergeleken, het verband met een waarschijnlijkheid van 95% significant. De gestippelde curve die verder in de grafiek staat is een polynoom.

2 De reconstructie van de nationale rekeningen staat in Duitsland nog in de kinderschoenen. Hoffmann's berekeningen worden slechts als indicatie beschouwd. Zie: Fremdling (1998) en Hoffmann (1965). Carsten en Wolff hebben Hoffmann's cijfers gecorrigeerd en ten dele opnieuw berekend. Hun reeks betreft het nnp, niet het bbp. Deze is te vinden in Burhop, Wolff, (2005) en <http://www.histat.gesis.org/>

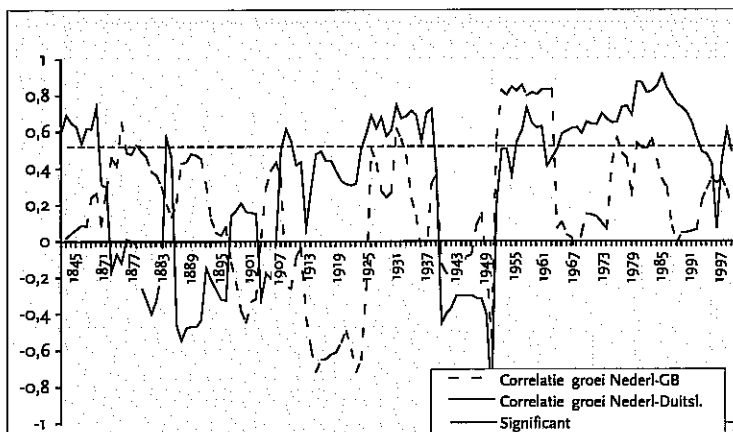
Grafiek 3: Correlatie tussen de groei van het NNP in Nederland en Duitsland, perioden van 11 jaar, 1865-1913

Bronnen: Smits, Horlings, Van Zanden (2000); CBS (2001); CBS, *Statline*; Eigen berekeningen; Carsten, B. Wolff (2005)

Uit grafiek 3, die loopt tot 1913, blijkt dat de correlatiecoëfficiënt na de Duitse eenwording (1871) niet langer significant was. De oorzaak daarvan valt in dit stadium van het onderzoek niet te geven, maar berekeningen waarbij de Nederlandse cijfers een vertraging van twee jaar krijgen, wekken de indruk dat de economie tussen 1880-1900 achter de Duitse aanliep. Wel buigt ook deze curve in 1883, als ze de significantielijn overschrijdt, meteen terug, maar dan stijgt de curve zonder vertraging weer tot significant niveau. Bovendien is dan van 1888-1892 de correlatiecoëfficiënt met een vertraging voor Nederland van één jaar (niet weergegeven) significant. Dat de Nederlandse groei de Duitse volgde, lijkt erop te wijzen dat Nederland economisch van Duitsland afhankelijk werd. Tussen de perioden waarin de groei significant correleerde en die waarvoor dit gold voor de vertraagde reeks, vertonen geen van beide enig verband. De correlatie tussen de Duitse groei en de Nederlandse met een jaar vertraging was echter vanaf 1909 significant. Het lijkt er dan ook op dat er ook in deze jaren een verband bestond, maar dat dit door het gebrekkige cijfermateriaal niet valt aan te tonen.

Grafiek 4: Correlatie tussen de groei in Nederland en respect. Duitsland en Groot-Brittannië

Bronnen: CBS, *Statline*, Statistisches Ämter des Bundes und der Länder; Office for National Statistics; Smits, Horlings, Van Zanden (2000); CBS (2001); CBS, *Statline*; eigen berekeningen; Carsten, Wolff (2005) Klemann (Amsterdam 2002); Maddison (1991)

Toen de industrialisatie in Nederland zich vanaf 1890 verbreedde, haalde het land zijn achterstand in. De correlatiecoëfficiënt bereikte in de vroege twintigste eeuw weer een significant niveau. Door een groeispurt in het Ruhrgebied nam de doorvoer sprongsgewijs toe. De stijging van het bulkvervoer waarmee dit gepaard ging, gaf Rotterdam een voorsprong op Antwerpen. In 1913 was tachtig procent van de Rotterdamse overslag Duits transport, maar deze ontwikkeling werd al spoedig door de oorlog onderbroken. Niettemin laat grafiek 4 zien dat er vanaf 1911 tot het einde van de twintigste eeuw – onderbroken door beide oorlogen en hun nasleep – een verband bestond tussen de groei in beide landen. Wordt het vertraagde verband uit de negentiende eeuw meegenomen, dan is er afgezien van de oorlogsperiodes, honderddertig jaar lang sprake van zo'n verband. Sinds de jaren '90 lopen de Nederlandse en de Duitse economie echter weer uiteen. Het opgaan van de DDR in de Bondsrepubliek verklaart dit niet. Ook als slechts naar de groei in de oude *Bundesländer* of zelfs alleen naar die in *Nordrhein-Westfalen* wordt gekeken, is het verband verdwenen (Statistisches Ämter des Bundes und der Länder). De oorzaak moet worden gezocht in het ten dele sluiten van de Duitse industrie.

Rotterdam heeft zijn positie als voorhaven voor het industriële hart van Europa verloren.

Om te bezien of de correlatie tussen de groei in beide landen niet simpelweg aantoont dat de economie in de pas liep met die in zijn omgeving, wordt in grafiek 4 ook getest of er ook zo'n relatie bestond met de Britse groei. Dan blijkt echter dat, hoe belangrijk de handel met de Britse eilanden ook geweest moge zijn, er zelden sprake was van een significant verband tussen de groei in beide landen. Slechts van 1953-1964 is er een sterk verband tussen de Britse en de Nederlandse groei, maar toen de continentale integratie ging doorwerken, liep de Nederlandse economie weer met de Duitse in de pas. In de twintigste eeuw bestond er een bijzondere band tussen de Duitse en de Nederlandse economie.

3 Economie en politieke relaties gedurende het keizerrijk

Tijdens het keizerrijk kende Duitsland een sterk nationalisme dat voor Nederland bedreigend leek. In Den Haag heerste rond 1870 dan ook ongerustheid. Thorbecke wees al in 1867 op ...*"een [Pruisisch] streven naar militaire grootheid, dat op onderdrukking van de minder machtige moet uitkomen."* Liberalen moesten weinig meer hebben van de dominante Duitse staat, zeker niet na 1862 toen Bismarck er elke tendens tot liberalisatie de nek omdraaide. Na 1871 vreesde Thorbecke bovendien voor politiek-culturele invloed uit het autoritaire Rijk. Ook een man als Groen van Prinsterer, in principe welwillend tegenover het protestantse Pruisen, stak zijn ongerustheid niet onder stoelen of banken. Vooraanstaande Nederlanders achtten hun land bedreigd. In Duits-nationalistische kring werd dan ook gesuggereerd dat Nederland Duits was (Beening (1994) 94; Doedens (1973) 33 en 173-4; Lademacher (1990) 42 e.v.) Een Nederlandse diplomaat haalde om die reden al in 1851 opgelucht adem toen de Duitse eenwording – die door de revolutie van 1848 nabij leek – van de baan was. Een Duits rijk, zo meende deze, zou maar tot geschreeuw om eenheid van alle Duitsers leiden, waardoor zelfs de Vrede van Münster (1648) ter discussie kon komen te staan (Boogman (1955) II 792). In 1871 gebeurde dat inderdaad. Niettemin zag de gezant te Berlijn, jhr. W.F. Rochussen, in het keizerrijk geen bedreiging zolang Nederland vrijhandelsgezind bleef en

Bismarck – die geen verdere expansie zocht – het er voor het zeggen had (Lademacher (1990) 66).

Rochussen's opvatting sluit aan bij de liberale interdependentietheorieën. Zolang de handel vrij is, vallen economische doelstellingen vreedzaam te verwezenlijken die anders slechts te realiseren zijn door gebieden te onderwerpen waar grondstoffen, transportcapaciteit of voedsel vandaan moeten komen (Mansfield en Pollins (2001) 843-4). Bismarck's opvolger Von Caprivi formuleerde dit in 1891 andersom: *"Bei der Tendenz, sich ab zu schließen, die, wie ja bekannt ist, Rußland, Amerika und Frankreich haben, wird [...]die Folge sein ein Krieg Aller gegen Alle..."* (Caprivi (1891)). De roep om een plaats voor Nederland in een politiek verband onder Duitse leiding klonk dan ook vooral toen Den Haag nog protectionistisch was. In 1841 meende de Duitse nationalist en econoom Friedrich List (die hoopte dat de Zollverein *"die Deutschen ökonomisch und materiell zu einer Nation verbinden"* zou): *"...je mehr der deutsche Zollverein zur Einsicht seiner Interessen und zum Gebrauch seiner Kräfte gelangt, um so mehr wird er die Notwendigkeit erkennen Holland in sich auf zu nehmen"* (List (1841) 48). List was de enige niet die er zo over dacht. Ook de Keulse handelaar L. Camphausen – in het revolutiejaar 1848 kortstondig Pruisisch minister-president – hoopte dat Nederland tot de tolunie zou toetreden en maakte zich boos dat Den Haag er alleen op uit leek zijn positie aan de Rijn door tolleren en stapeldwang uit te buiten, daarmee scheepsvaart en verkeer belemmerend. Camphausen, die voor de industrie in de Rijnlandse industrie toegang tot de zee zocht, vroeg zich in 1839 – toen in Den Haag nog weinig op een liberale koerswending wees – met betrekking tot de Zollverein af: *"Wann werden Hamburg und Bremen, wann werden Hannover, Holland und Belgien eintreten....?"* (Boogman I (1955) 77). Bij hem was dit een droom. Bij anderen werd het een eis, maar de situatie veranderde al vóór 1871. Ondanks het in heel Europa toenemend nationalisme, zorgde de suprematie van het Britse rijk ervoor dat vrijhandel zich als een olievlek verspreidde. In 1862 legde de net tot minister-president benoemde Bismarck de Zollverein vrijhandel op om zo de liberalen te paaien en Duitslands integratie te bevorderen (Böhme (1974) 95). In hetzelfde jaar schafte ook het kabinet-Thorbecke II de douanerechten goeddeels af en schrapte het allerlei accijnzen met de daarbij horende productievoorschriften. De economie kreeg een open karakter en werd een *supertrading econo-*

my. Camphausens motief om Nederland in een Duits keurslijf te dwingen, verdween daarmee vanzelf.

Grafiek 3 laat zien dat Nederland tussen 1860 en 1870 en in de laatste jaren vóór de Grote Oorlog economisch met Duitsland in de pas liep. Daar tussenin volgde het de Duitse groei. In Nederland ontstonden handels- en scheepvaartnetwerken en een op de Duitse industriesteden gerichte landbouw en voedselverwerkende industrie. Aangezien de Ruhrindustrie behalve over steenkool nauwelijks over grondstoffen beschikte, moesten erts en andere materialen worden aangevoerd en behalve de Rijn was er geen transportweg met de capaciteit om dit bulktransport efficiënt te realiseren. Ook vonden uitlopers van de industrie hier een plaats en werden er arbeiders gerekruteerd. Den Haag maakte dit mogelijk door het opruimen van allerlei belemmeringen en het aanpakken van de infrastructuur. Toen de ontwikkeling van het Ruhrgebied goed op gang kwam, legde Nederland zijn economie open.

Na 1871 wilde Bismarck van geen politieke expansie meer weten. Niettemin wekte de wijze waarop hij de eenheid had doorgedrukt, wantrouwen. Voor Nederland kwam daarbij dat het in deze jaren economisch afhankelijk werd. Het stond kwetsbaar tegenover de nieuwe buur, maar juist nu was Berlijn weinig expansionistisch (Winkler I (2002) passim; Ritter I (1970) 253). Nadat de nieuwe *Kaiser*, Wilhelm II, in 1890 Bismarck had gewipt, ontstond echter een andere situatie. De vorst wilde zichzelf bewijzen en de Duitse politiek werd agressiever. Naast een scherp nationalisme, zich uitend in het concept *Weltpolitik*, de bouw van een oorlogsvloot en allerlei manifestaties, werd de Duitse expansiedrift gevoed door economische ideeën (Winkler I (2002) passim; Ritter I (1970) 253; Kaiser (1983)). Duitsland moest grondstoffen en voedsel importeren. Daarom en om zijn groeiende bevolking aan de slag te houden, was export van industrieproducten noodzakelijk. Zonder export moest het zijn bevolkingsaanwas, waarop het zijn militaire macht ten dele baseerde, naar Amerika, zenden. Over de toekomst van die export waren Duitse economen echter pessimistisch. Handel werd gezien als een uitruil van fabrikaten tegen voedsel en grondstoffen uit achtergebleven gebieden. Als zulke gebieden zich ontwikkelden, hadden deze echter die import niet meer nodig, waardoor ook de Duitse export verloren moest gaan. Ook de invoer zou dan moeten dalen. Vlak vóór de Eerste Wereldoorlog formuleerde Werner Sombart zelfs een wet van de afnemende handel (Sombart (1919) 368; Flam (1985);

Hirschman (1969) 146-151). In dit licht leek het logisch te streven naar politieke controle over gebieden waar grondstoffen en voedsel vandaan konden komen. Omdat het Rijk echter te laat kwam voor het verwerven van interessante brokken Azië of Afrika, werd, naast de mogelijkheid koloniën van anderen over te nemen, vooral stilgestaan bij Europese blokvorming (Fischer (1969) *passim*; Kaiser (1983) 463).

Al vóór 1914 leek het vormen van een Europees blok acuut. Het succes van de USA, het Britse rijk en Rusland – landen met markten van een continentale omvang – wierp de vraag op of bij groeiende schaalvoordelen moderne productie in Europa nog wel haalbaar was. “*Wollen die Europäischen Staaten ihre Weltstellung aufrechterhalten, so werden sie nicht umhin können, eng aneinander sich anzuschließen [...] weil sie im wirtschaftliche Kampf um das Dasein genötigt sein werden, all ihre Kräfte einzusetzen*”, aldus Caprivi (Caprivi (1891); Fischer (1969) 24-5). Een douane-unie onder Duitse leiding – waaraan, behalve Frankrijk, zo’n beetje het hele continent deel zou moeten nemen – werd als de enige oplossing gezien: “*...so blieb nur ein Mittel übrig: den Versuch zu machen, Tarifverträge mit andere Staaten abzuschließen [...] und das, was unsere Industrie im Inlande nicht mehr finde konnte, was sie im Auslande, ..., verlor, – das zu ersetzen durch eine Vereinigung mit anderen naheliegenden Nationen.*” (Caprivi (1891). Ook vanuit een machtspolitiek perspectief leek blokvorming verstandig. Binnen zo’n blok vond een regionale grootmacht immers niet slechts bescherming tegen de onzekerheid van de wereldmarkt, maar konden ook de eigen belangen optimaal worden gerealiseerd, zeker als er minder ontwikkelde gebieden (bijvoorbeeld Zuidoost-Europa) deel van uitmaakten (Krasner (1976) 324). Voor een regionale grootmacht kwam een douane-unie neer op vrijhandel met alle relevante handelspartners zonder de sociale onzekerheid die ontstond als alle markten werden opengegooid. Bovendien had een handelsblok tot voordeel dat het verlies aan autonomie – en daarmee macht – dat inherent is aan vrijhandel, door de kleine lidstaten werd gedragen, terwijl de grootste won wat deze verloren. Vandaar dat het *Kaiserreich Mitteleuropa* bediscussieerde, de Weimar Republiek een *Zollunion* overwoog en het Derde Rijk Europa een *Großraumwirtschaft* wilde opleggen. Handelsblokken, waarin ook Nederland een plaats werd toegedacht, waren ook een instrument om Europa te beheersen (Fischer (1969) 368-377; Pohl (1982) 430-431; Krüger (1985) 286; Copeland (1996) *passim*).

De idee dat Europa behoefte had aan grotere eenheden, had ook een politieke poot. *Kleinstaaterei* werd een gepasseerd station geacht, de toekomst was aan grote landen. In dit licht wezen Duitse nationalistische Nederlanders erop dat zij hun onafhankelijkheid beter konden opgeven, "um nicht politisch und wirtschaftlich in eine verzweifelte Lage zu geraten." (Fischer (1977) 94). De voorzitter van het nationalistische *Alldeutschen Verband* stelde in 1895 zelfs: "Die beiden Niederlande werden wir zum Eintritt in den großdeutschen Bund nicht zu zwingen brauchen. Sie werden als Gesuchsteller ganz von selbst kommen, wenn ihre wirtschaftliche oder staatliche Selbständigkeit sich nicht länger aufrecht erhalten läßt." (Hasse (1977) 110).

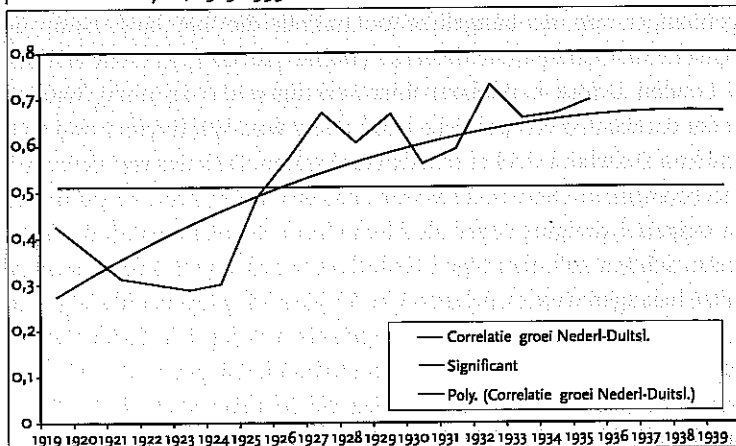
Ondanks deze schoten voor de boeg wees niets op een serieuze dreiging. Zelfs het feit dat *Kaiser Wilhelm II* in een tijd dat het Huis Oranje leek uit te sterven, er te pas en te onpas op wees dat hij zich Prins van Oranje mocht noemen, moet eerder aan diens onbehouwen persoonlijkheid dan aan Duitse expansiedrift worden toegeschreven. Duitslands economische ontwikkeling leidde er juist toe dat Nederland in rustiger vaarwater terecht kwam. Den Haag had uiteraard bezwaren tegen Duitse voogdij, maar dat Nederland deel werd van een Duits economisch gebied stimuleerde het zelfs. Tot 1940 was het daar een axioma dat Duitse economische doelstellingen geen strobreed in de weg mochten worden gelegd. Zo moest irritatie bij het gevaarlijke buurland worden voorkomen. Vrijhandel was niet zozeer de handelspolitieke Pavlovreactie van een kleine open economie, maar de economische tegenhanger van de bangelijke neutraliteit die het land sinds de Belgische onafhankelijkheid voerde (Tamse (2002) 177). Door vrijhandel konden Duitse handelaren hier verkrijgen wat zij nodig hadden zonder dat daartoe een politieke band nodig was. Het forceren van zo'n band kon Duitsland slechts schade berokkenen. Duitsers met economische belangen in Nederland waren dan ook zeker geen voorstanders van enigerlei dreiging tegen de kleine buur en neo-mercantilistische ideeën richtten zich niet tegen Nederland, maar tegen landen waar de Duitse belangen werden gekortwiek. Vrijhandel gaf geen enkele garantie, maar versterkte de Nederlandse positie wel degelijk. Zelfs aan het besluit Nederland in 1914 buiten schot te houden, lagen naast militaire, economische motieven ten grondslag. Al in 1909 schreef de Duitse opperbevelhebber Von Moltke: "Ferner wird es für uns von größer Bedeutung sein, in Holland ein Land zu haben, dessen Neutralität uns Ein-

und Zuführen gestattet. Es muß unsere Luftröhre bleiben, damit wir atmen können." (Moeyes (2001) 81). Ook kanselier Bethmann Holweg garandeerde vlak voor het uitbreken van de Oorlog tegenover de Britse ambassadeur zonder enig voorbehoud de Nederlandse neutraliteit (Kaiser (1983) 468). Mogelijk zaten hier de Ruhrindustriëlen achter, die ook in de Weimartijd voor de Nederlandse belangen zouden opkomen.

4 Het interbellum

Na elk van de wereldoorlogen lagen de economische contacten tussen beide landen vooreerst goedgevoelst stil. Voor Nederland was dat desastreuus. Vandaar de pogingen om na de wapenstilstand van 1918 bij te dragen aan het Duits herstel door internationale plannen te ontwikkelen om de Duitse economie weer op poten te zetten (Houwink ten Cate (1989) 8-14). Toen Duitsland na de inflatie vanaf 1924 weer enige stabiliteit hervond, kreeg ook Nederland te maken met een ongekende groeispurt. De exportgroei naar Duitsland verklaart dit in hoge mate. In 1924 en 1925 groeide het Duitse bbp reëel met respectievelijk zeventien en elf procent, waarop de Nederlandse goederenexport naar dat land steeg met honderdzesenzestig procent! Duitsland, waar nog slechts tien procent van de export naar toe ging, nam vanaf 1924 weer de eerste plaats

Grafiek 5: Correlatie tussen de groei van het BBP in Nederland en Duitsland, perioden van 11 jaar, 1919-1939

Bronnen: CBS (2001); Klemann (2002); Maddison (1991)

in met vijftientig tot dertig procent (Maddison (1991) 212-213; CBS (1969) 93-95). Vanaf 1925 was ook de correlatie tussen de groei weer significant (grafiek 5).

Vreemd genoeg is over de politieke verhoudingen tussen beide landen in de Weimartijd weinig bekend. In zijn *Zwei ungleiche Nachbarn* springt Lademacher bijvoorbeeld, van de problemen rond de gevluchte keizer meteen over op de neutraliteitspolitiek tijdens de nazi-periode (Lademacher (1990) 108 e.v.). Over de bilaterale Duits-Nederlandse relaties in die jaren en of Nederland had moeten vasthouden aan zijn neutraliteit – alsof er een alternatief was – bestaat een hele historiografie. Hierdoor lijkt het alsof Duitsland er pas weer toe deed toen Hitler aan de macht kwam (Zie: Houwink ten Cate (1995) 207 e.v.). Voor zover er iets te vinden is over de Weimarjaren, bestaat de indruk dat Berlijn Nederland ontzag. Ook tijdens de jaren 1960-1980 behandelde Bonn, zo is de indruk, Nederland met welwillendheid. Telkens als Duitsland zich ontwikkelde tot een ongevaarlijke democratie, werd er in Nederland nog wel lucht gegeven aan minder sympathieke gevoelens ten opzichte van het grote buurland, maar gaan feitelijk de economische belangen de politiek beheersen. Zo kreeg Den Haag in 1925 in handelspolitieke onderhandelingen wat het nodig had, ook al kon het geen concessies bieden (Blaisse (1948) 104 e.v.). In de late Weimar Republiek bleken Duitse industriëlen zelfs bereid samen te werken met de Nederlandse gezant om de Nederlandse landbouw te steunen. In deze dramatische periode, waarin nazi's en communisten de republiek verscheurden, voerde het *Reichsverband der Deutsche Industrie* samen met Nederlandse belanghebbenden actie tegen de regering in Berlijn om de Nederlands-Duitse economische contacten niet te belasten. Dat daardoor de Duitse landbouw in de oppositie terechtkwam en het kabinet-Brüning en zelfs de republiek verder werd ondermijnd, werd op de koop toe genomen (Klemann (1990) 154 e.v.). Een open grens met Nederland was wel enig risico waard.

Als interdependentie Nederland in 1914 veiligheid bood, waarom dan niet in 1940, terwijl de economische relaties minstens zo nauw waren. Zelfs tijdens de depressie bleef een aantoonbaar verband tussen de groei bestaan. Enige wezenlijke verschillen tussen de economische relaties met het Duitsland van *Kaiser Wilhelm* en dat van Hitler, kunnen dit verklaren. In de eerste plaats hadden West-Duitse industriëlen die

belang hadden bij een ongestoord economisch contact met Nederland, in het keizerlijke Duitsland – net als in Weimar-Duitsland en de Bondsrepubliek – een lobby die werd gehoord, terwijl in nazi-Duitsland hun mening nauwelijks gold, zeker niet na 1936 toen Göring leiding aan de economie ging geven (Overy (1995) 116 e.v.). Er was echter nog een reden waarom Duitsland in 1940 het economisch nog steeds belangrijke Nederland binnen zijn machtssfeer moest zien te trekken. In 1914 was Nederland vrijhandelsgezind, waardoor de handel soepel verliep. Om te verkrijgen wat het nodig had, hoefde het keizerrijk Nederland niet te beheersen. Tijdens de financiële crisis van 1931, werd de *Reichsmark* echter inconvertibel. Grensoverschrijdend economisch verkeer was daarna nog slechts mogelijk door middel van tijdrovende en moeizaam functionerende regelingen als de in 1934 ingevoerde bilaterale clearing. Voor Duitsland, dat in Nederland in 1914 via normale handel alles kon krijgen, werd het daarom nu van belang het binnen zijn invloedssfeer te trekken.

Bij het bezien van de relatie tussen beide landen is dit nooit overwogen. Als op het belang van de economische relaties werd gewezen, dan betrof dat een Nederlands belang. Dat die intensieve contacten ook een Duits belang waren, is gemakkelijk over het hoofd gezien. In dit licht valt het nog te bezien of de verandering in de relatie Nederland-Duitsland wel van 1933 – het jaar van Hitler's zogeheten *Machts-ergreifung* – is en niet van 1931 – het jaar waarin *Reichspräsident* Von Hindenburg deviezencontrole invoerde, daarmee een moeilijk te passeren deviezen grens tussen beide landen instellend. Normaal economisch verkeer vereiste hierdoor veel administratieve rompslomp, terwijl minder hoog geprioriteerde contacten zelfs geregeld moesten worden afgeblazen. Het is in dit licht veelbetekenend dat Seyss-Inquart in zijn eerste rapport uit bezet Nederland meent dat het zijn *"Aufgabe ist [...] eine politische Willensbildung zustande zubringen, die die wirtschaftliche Bindung der Niederlande an das Reich als Ausfluß des Willens des niederländischen Volkes erscheinen läßt."* (De Pater (1972) 40). Nederland was te belangrijk om door een deviezen grens van het Rijk te worden gescheiden, zo lijkt de conclusie en omdat Duitsland er vanaf 1936 voor koos zich met zijn deviezencontrole economisch af te schermen van de wereldmarkt (Overy (1995) 96), moest het politieke middelen aanwenden om economisch belangrijke gebieden die buiten het deviezengebied vielen daarbinnen te trekken. In dit licht moet het opheffen van de

deviezensgrens tussen Nederland en Duitsland in 1941, waarbij de gulden in tegenstelling tot de andere munten van bezet Europa, voor bezitters van Reichsmark vrij inwisselbaar werd, opnieuw worden gezien. Vaak is dit – ook door mij – toegeschreven aan het drammen van Seyss-Inquarts *General-Kommissar* Hanns Fischböck, maar het lijkt de moeite waard te onderzoeken of Fischböck niet slechts de zaak te vroeg op scherp heeft gesteld.³ Dat Nederland in 1914 werd ontzien, terwijl het er in 1940 aan moest geloven, past in de theorie. Onderzoek moet uitwijzen of dit inderdaad één van de motieven is geweest Nederland te bezetten.

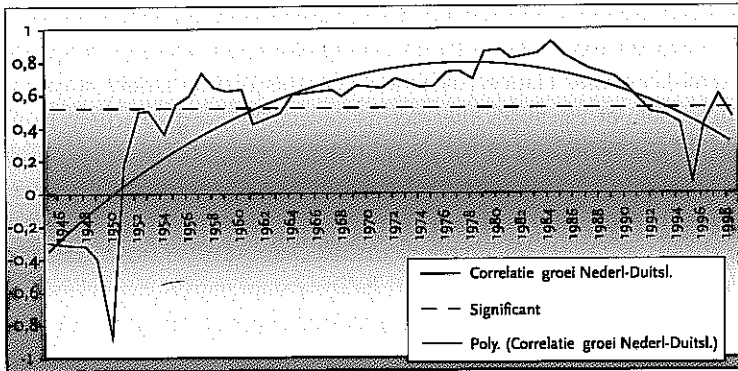
5 Na de oorlog

Na de oorlog voerde Nederland een dualistische politiek ten opzichte van Duitsland. Herstel van de economische band was noodzakelijk, zo meenden velen, maar dat aanvaarden ging niet iedereen gemakkelijk af. Tot 1949 maakten bovendien de geallieerden de handel met de Duitse bezettingszones en tussen die zones onderling feitelijk onmogelijk (Abelshausen (2004) 60 e.v.; Kleßmann (1986) 67 e.v.; Wemelsfelder (1954) *passim*). Voor Den Haag speelde toen hoe herstel mogelijk zou zijn zonder Duitsland en hoe veiligheid mogelijk zou zijn met een hersteld Duitsland. De Europese integratie loste dit probleem op. Al in 1947 leidde de spanning tussen Oost en West tot de Amerikaanse beslissing de Westelijke bezettingszones in het Westen te integreren en dit door middel van het Marshallplan voor de Europeanen acceptabel te maken. Onder Westerse paraplu konden Nederland en Duitsland economisch weer nauw samenwerken. Vandaar dat de Nederlands-Duitse economische relaties zich vanaf de jaren vijftig herstelden en de groei vanaf het midden van de jaren vijftig tot de jaren negentig weer significant correleerde (tabel 6).

In sommige opzichten was Duitsland economisch zelfs belangrijker dan tevoren. Nederland verloor zijn koloniën waardoor de concentratie op Europa sterker werd, terwijl ook Duitsland, doordat Oost en West

3 Wellicht komt dit omdat alle beschrijvingen van deze kwestie terug te voeren zijn op de verslagen van Hirschfeld en/of Trip, twee mannen die nauw betrokken waren bij de gebeurtenissen en onderling nauw contact onderhielden (Trip (1946) 40; Hirschfeld (1960) 66-71; Klemann (2002) 138 e.v.; De Vries (1994) 275 e.v.).

Grafiek 6: Correlatie tussen de groei van het BBP in Nederland en Duitsland, perioden van 11 jaar, 1946-1999

Bronnen: CBS, *Statline*; CBS (2001); Statistisches Ämter des Bundes und der Länder; Office for National Statistics; Klemann (2002); Maddison (1991)

gescheiden werden, meer dan ooit op West-Europa geconcentreerd raakte. Niettemin meent Wielenga dat Bonn in de eerste periode na de totstandkoming van de Bondsrepubliek nauwelijks een tegemoetkomende houding ten opzicht van Nederland aannam (Wielenga (1989) 480 e.v.). Hij beschrijft echter de periode tot 1955, een periode waarin de economische contacten nog niet de intensiteit hadden die deze vóór de oorlog kenmerkten. Naast deviezentechnische problemen, speelde daarbij het geringere belang van steenkool een rol. Bovendien zal er van *Direct Foreign Investments* en financiële contacten nog nauwelijks sprake zijn geweest.

Vanaf de jaren vijftig tot de jaren negentig bestond er weer een significant verband tussen de groei in beide landen. Volgens Wielenga's latere werk voerde Bonn in deze periode een politiek die in Nederland evenmin waardering vond (Wielenga (1999) *passim*). Opvallend is echter dat hij voornamelijk naar het Nederlandse standpunt over Duitsland kijkt. Daarbij valt het op dat Nederlanders tot zeker de jaren tachtig de neiging hadden Bonn erop te wijzen dat Duitsland na alles wat er was gebeurd, nog steeds niet voldoende door het stof was gegaan. Niettemin is de indruk dat er van Duitse zijde – in ieder geval tot en met de jaren tachtig – een grote mate van welwillendheid aan de dag werd gelegd. Hierdoor was Nederland, door zijn economische positie ten opzichte van het machtigste EG-land, in deze periode belangrijker dan zijn

grootte rechtvaardigde. De laatste jaren is de economische positie van Nederland veranderd. Door het sluiten van een belangrijk deel van de industrie in het Ruhrgebied, heeft Nederland, in het bijzonder Rotterdam, zijn bijzondere band met het Duitse achterland verloren. Uit cijfers van de oude *Bundesländer* blijkt dat dit niet direct veroorzaakt wordt door de politieke veranderingen die Duitsland in 1990 heeft doorgemaakt. De Rijnmond is niet langer de voorhaven van het grootste industriegebied van Europa. Daarmee is Nederland economisch minder belangrijk geworden voor het machtigste land van de Europese Unie, wat gevolgen kan hebben voor de positie van Nederland binnen die unie.

6. Conclusies

Sinds de jaren zestig van de 19^e eeuw en daarmee vanaf het moment dat er in Nederland sprake was van moderne economische groei, waren de economische contacten tussen Nederland en Duitsland zo nauw, dat de groei van beide economieën – met uitzondering van de periodes rond beide wereldoorlogen – significant correleerden, waarbij zij aangetekend dat deze correlatie in de jaren 1880 tot 1900 gold voor groeicijfers die voor Nederland een vertraging vertoonden. De oorzaak van dit nauwe contact moet worden gezocht in het feit dat het belangrijkste industriële centrum van Europa – het Ruhrgebied – zich vlak over de grens bevond. Rotterdam en de havens aan de Rijnmond werden als vanzelf voorhavens van dat gebied, terwijl Nederland behalve aan de handel en doorvoer, een bijdrage ging leveren aan de voedselvoorziening en allerlei al dan niet financiële diensten.

Interdependentietheorieën suggereren dat nauwe economische contacten de politieke veiligheid vergroten. In de perioden waarin de Nederlandse markt voor Duitsland open lag, lijkt dat inderdaad op te zijn gegaan. Nederland was economisch te belangrijk voor Berlijn resp. Bonn om de economische contacten door politieke onrust te belasten. Dat gold ondanks allerlei verbaal geweld ook gedurende het keizerrijk. Dat Nederland in 1914 buiten de oorlog werd gehouden, was dan ook op zijn minst gedeeltelijk economisch-politiek gemotiveerd. Gedurende de Weimar Republiek, maar ook tijdens de Bondsrepubliek lijkt het erop dat het belang van de economische contacten ertoe leidden dat Duitsland politiek een welwillende houding aannam. Dat deze werd

losgelaten in de jaren van het Derde Rijk, had behalve met het extreem agressieve karakter van dat regime, vermoedelijk ook van doen met het verbreken van het normale handelsverkeer tussen beide landen. Duitsland had Nederland nog steeds nodig, maar door de inconvertibiliteit van de *Reichsmark* sloeg de Nederlandse economie los van de Duitse. Het lijkt de moeite waard te onderzoeken of het besluit van 1941 om Nederland binnen het Duitse deviezengebied te trekken, was voorgelaten, ook al zal de wijze waarop dit geschiedde wel niet de bedoeling zijn geweest. In ieder geval is het opvallend dat Seyss-Inquart het zijn taak achtte, Nederland economisch veeleer dan politiek, aan Duitsland te binden. Ten slotte is het opvallend dat de bijzondere economische band tussen Nederland en Duitsland die honderddertig jaar lang heeft bestaan, sinds ongeveer tien jaar tot het verleden behoort. De fundamentele veranderingen in het Ruhrgebied, die ertoe hebben geleid dat daar thans nauwelijks nog een kolenmijn te vinden valt en ook de overige zware industrie er goeddeels is verdwenen, betekenen een fundamentele positieverandering voor Nederland. Het lijkt voor beleidsmakers op nationaal niveau verstandig er rekening mee te houden dat de welwillende houding die Duitsland lange tijd ten opzichte van Nederland heeft aangenomen en die vermoedelijk economisch was gemotiveerd, inmiddels, samen met de band, tot het verleden behoort.

Auteur

Dit artikel is een verkorte versie van de rede die Hein A.M. Klemann op 21 maart jl. uitsprak bij het aanvaarden van het ambt van gewoon hoogleraar in de sociale en economische geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. E-mail: klemann@fhk.eur.nl

Literatuur

- Abelshausen (2004) W., *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945* (Bonn 2004)
- Beering (1994) A., *Onder de vleugels van de adelaar. De Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1890-1914* (Amsterdam)
- Bismarck (1905) Otto Fürst von, *Gedanken und Erinnerungen. Erster Band* (Stuttgart)
- Blaisse (1948) P.A., *De Nederlandse Handelspolitiek* (Utrecht 1948)
- Böhme (1974) H., *Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881* (Köln) 3. Auflage
- Boogman (1955) J.C., *Nederland en de Duitse bond 1815-1851. Twee delen*. (Groningen)
- Brady (1943) R.A., 'Industrial policy', *Journal of Economic History*, Vol. 3, Supplement: *The task of Economic History*, 108-143

- Caprivi (1891) Von, Rede Reichstag 20.12.1891,
<http://mdzr.bib-bvb.de/cocoon/reichstag/start.html>
- Carsten en Wolff (2005) B., G.B. 'A Compromise Estimate of German Net National Product, 1851-1913, and its Implications for Growth and Business Cycles', in, *Journal of Economic History* (65) 613-657
- CBS (1969) *70 jaar statistiek in tijdsreeksen* (Voorburg)
- CBS (2001) *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999* (Voorburg)
- CBS, *Statline*, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?LA=en&DM=SLEN&lp=Search/Search>;
- Copeland (1996) Dale C., 'Economic Interdependence and war: A Theory of trade expectation', in, *International Security* (20) 4, 5-41
- Doedens (1973) A. *Nederland en de Frans-Duitse oorlog. Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870* (Zeist)
- Fischer (1969) Fritz, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914* (Düsseldorf) 2. Auflage
- Fischer (1977) Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Düsseldorf) 3. Auflage
- Flam (1985) Harry, 'A Heckscher-Ohlin Analysis of the Law of Declining International Trade', *The Canadian Journal of Economics*, 18, 602-615
- Fremdling (1998) R.R., 'German national accounts for the 19th and early 20th century. A Critical Assessment', in, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (75) 3
- Frey (1996), M., *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner* (Keulen)
- Hasse (1977) Ernst, '1893. Aus der anonym erschienenen Schrift des Vorsitzenden des 'Alldeutsche Verbandes', Prof. Dr. Ernst Hasse, 'Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. Von einem Alldeutschen', in, Reinhardt Opitz (Hrsg.), *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900-1945* (Köln) 107-124
- Hirschman (1969) Albert O., *National power and the structure of foreign trade* (Berkeley) second edition
- Hirschfeld (1960) H.M., *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam)
- Hoffmann (1965) W.G., *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Berlin)
- Houwink ten Cate (1989) J.Th.M. (red.), *Bruins' Berlijnse besprekingen. Een selectie uit het archief van prof. mr. G.W.J. Bruins, in het bijzonder de jaren 1924-1930* (Den Haag)
- Houwink ten Cate (1995), Johannes, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag)
- Kaiser (1983) D.E., 'Germany and the origins of the First World War', *Journal of Modern History*, (55) 3, 442-474
- Klemann (1990) H.A.M., *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners, Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek, 1929-1936* (Amsterdam)

- Klemann (2001) H.A.M., 'The 'Tommies' or the 'Jerries'. Dutch trade problems in the Inter-war period', in, Nigel Ashton and Duco Hellema (eds.), *Unspoken Allies. Anglo-Dutch Relations since 1780* (Amsterdam)
- Klemann (2002) H.A.M. *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam)
- Kleßmann (1986) Ch., *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955* (Bonn)
- Krasner (1976) S.D., 'State Power and the structure of international trade', in, *World politics*, 28, no. 3 (1976) 317-347
- Krüger (1985) Peter, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt)
- Lademacher (1990) H., *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt)
- List (1841) Friedrich, *Das national System der politischen Ökonomie*, 1841, 2004: www.wlym.de/klassiker/List_Nationalsystem1841.pdf
- Maddison (1991) A., *Dynamic forces in Capitalist Development. A long-run comparative view* (Oxford)
- Mansfield en Pollins (2001) E.D., B.M., 'The Study of Interdependence and Conflict: Recent Advances, Open Questions, and Directions for Future Research', in, *The Journal of Conflict Resolution*, (45), 834-859
- Office for National Statistics: www.statistics.gov.uk;
- Overy (1995) R.J., *War and economy in the Third Reich* (Oxford) second edition
- Paridon (1982) C.W.A.M. van, e.a., *De handelshetrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland* (Den Haag)
- Paridon (1993) C.W.A.M. van, *Profijtelijke relatie of knellende band? Over economische ontwikkelingen in Duitsland en de invloed op Nederland* (Amsterdam)
- Pater (1972) J.C.H. de, 'Doel van het Duitse civiele besuur in Nederland', in, A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd, deel I* (Den Haag) 39-47
- Pohl (1982) K.H., 'Deutsche 'Wirtschaftsaussenpolitik' 1925/26', in, W. Michalka und M.M. Lee (Hrsg.), *Gustav Stresemann* (Darmstadt)
- Quack (1977), H.P.G., *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack, 1834-1914* (Nijmegen herdruk)
- Ritter (1970) G., *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des 'Militarismus' in Deutschland I. Die altpreu,ische Tradition (1740-1890)* (München)
- Smits, Horlings en Van Zanden (2000) J.-P., E. en J.L., *Dutch DNP and its components, 1800-1913* (Groningen)
- Sombart (1919) Werner, *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert und im Anfang des 20. Jahrhunderts* (Berlin) 4. Auflage
- Statistisches Ämter des Bundes und der Länder - www.statistikportal.de/Statistik-Portal/de
- Tamse (2002) C.A. *Het Huis Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam)
- Trip (1946) L.J.A., *De Duitse bezetting van Nederland en de financiële ontwikkeling van het land gedurende de jaren der bezetting* (Den Haag)
- Vries (1994) Joh. de, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank. Deel V, De Nederlandsche Bank van 1914 tot 1948. Trips tijdperk 1931-1948 onderbroken door de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam)

- Waltz (1970) K.N., 'The myth of interdependence', in, C.P. Kindleberger, *The international corporation* (Cambridge (Mass.)) 205-207
- Wernelsfelder (1954) J., *Het herstel van de Duits-Nederlandse economische betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 1954)
- Wielenga (1989) F., *West-Duitsland: Partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989); F.
- Wielenga (1999) F., *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999)
- Winkler (2002) H.A., *Der lange Weg nach Westen. I. Deutsche Geschichte 1806-1933* (Bonn)
- Zanden en Van Riel (2000) J.L. van, en A., *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam)